

O MASOVOM VEDOMÍ

B. A. GRUŠIN: Massovoje soznanije (Opyt opredelenija i problemy issledovanija). Moskva 1987, 366 s.

V edícii Nad čím pracujú a o čom diskutujú filozofi vyšla koncom roku 1987 v moskovskom vydavateľstve Politizdat formátom neveľká, obsahovo však podnetná publikácia *Masové vedomie (Pokus o určenie a problémy výskumu)*. Jej autor profesor Boris Andrejevič Grušin, aj u nás známy sovietsky filozof a sociológ, sa dlhé roky výskumne venuje problematike spoločenského vedomia, najmä otázkam verejnej mienky a masového vedomia. Na túto tému publikoval rad zasvätených štúdií a dve monografie (*Mienka o svete a svet mienok* — 1967, *Masová informácia v sovietskom priemyselnom meste* — 1980). V rámci marxistickej filozofie predstavuje recenzovaná kniha prvý pokus o systematický výklad teórie masového vedomia ako osobitného typu spoločenského vedomia. Autor v nej analyzuje povahu masového vedomia, základné charakteristiky a podmienky jeho vzniku a fungovania. Zaoberá sa zložitou otázkou nositeľov masového vedomia, jeho štruktúry a vzájomných vzťahov s procesmi prebiehajúcimi v oblasti ekonomiky, politiky, kultúry a ideológie.

Hoci sa výklad koncentruje najmä na teoretický aspekt skúmaného objektu a má relatívnu vysokú abstraktívnu úroveň, za slovami filozofa neustále cítif prítomnosť sociologickej erudovanosti autora. Väčšia časť jeho teoretických konštrukcií a úvah je priamo alebo nepriamo spätá s výsledkami empirických pozorovaní a s jeho výskumníckou sociologickou praxou. Teoretické analýzy sú preto neraz rozpracované a konkretizované až na úroveň,

ktorá bezprostredne susedí s možnosťou ich operacionalizácie (najvýraznejšie sa to ukazuje v kapitole *Zloženie a štruktúra spoločenského vedomia*, 82—115).

Napokon možno formulovať ešte jeden všeobecný rys recenzovanej knihy. Spôsob spracovania materiálu má výrazný polemický (pokiaľ ide o do terajšie riešenia problémov) a dialogický (pokiaľ ide o ich relativne vyliešenie) charakter. Autor viedie — ako sa sám vyjadruje — s čitateľom „rozhovor“, v ktorom nevystupuje ako mentor, ako ten, čo všetko vie, ale naopak ako partner, ktorému ide o pochopenie „vecí“ a ktorý sa preto neuspokojuje prvým možným (zvyčajne najľahším a zdanlivým) riešením, ale ponúka alternatívne riešenia, váži ich prednosti a vady, uvedomuje si provizórnosť a neúplnosť návrhov, ktoré predkladá a permanentne formuluje problémy a smery ďalšieho výskumu predmetnej problematiky. S tým súvisí zrejme aj to, že hoci predmet úvah je zložitý, kniha je zaujímavá, zrozumiteľná a dobre sa číta.

Z hľadiska obsahu možno knihu rozdeliť na dve časti. Prvá nazvaná *Univerzum spoločenského vedomia* sa zaoberá základnými princípmi teoretickej analýzy spoločenského vedomia, jeho štruktúrou a „klasickými“ typmi jeho subjektov. Tvorí širší konceptuálny a teoreticko-metodologický rámec pre druhú časť knihy, ktorá obsahuje vlastné rozpracovanie fenoménu masového vedomia, jeho sociálnej povahy a špecifickosti v porovnaní s inými typmi spoločenského vedomia.

Prvá časť však nie je len akýmsi všeobecným úvodom, ktorý by bol z hľadiska celku nepodstatný. Naopak, tvorí organickú časť autorových úvah a z istého hľadiska sa druhej časti viac ako vyrovnaná. O teórii spoločenského vedomia bolo napísané v posledných dvoch desaťročiach neobyčajné množstvo štúdií, kvalifikačných prác i monografií a doteraz sa vedú vášníve spory o jeho užie a širšie chápanie, o jednoaspektovom a polyaspektovom prístupe k jeho skúmaniu, o špecifických individuálneho a spoločenského vedomia, o štruktúre spoločenského vedomia a jeho funkciách a pod. V „lavíne“ tejto literatúry sa pri trocha bližšom preskúmaní čoskoro ukáže, že „riešenia“ mnohých otázok sa točia v kruhu, že mnohé diskusie sú neplodné a neperspektívne, keďže sa malá [alebo nijaká] pozornosť venuje rozpracovaniu východiskových princípov danej problematiky. A práve orientácia prvej časti recenzovanej práce na túto oblasť, na ujasňovanie si základných vecí prináša rad inovácií, ktoré autorovi umožňujú dostať sa kvalitívne nad úroveň doterajších riešení mnohých problémov.

Tak je to, napríklad, s princípom filozofického materializmu. Autor upozorňuje na to, že klasici marxizmu-leninizmu neredukovali vzťahy spoločenského bytia a spoločenského vedomia na vzťah odrazu, ale že ich vyjadrovali mnohostrannejšie a diferencovanejšie. Spoločenské vedomie chápali nielen ako odraz, ale aj ako „vedomé bytie“, ako „duchovnú reprodukcii“ skutočnosti. Spoločenské vedomie podľa nich nielen odráža spoločenské bytie, ale mu aj „zodpovedá“, „rodí sa“ z neho, je ním „určované“. Práve tak neredukovali spoločenské bytie len na ekonomickej štruktúre spoločnosti, na jej základňu, ale určovali ho v rôznych súvislostiach ako „reálny proces života“, „materiálne vzťahy“, „spô-

sob produkcie materiálneho života“, „vonkajšie sily“ panujúce nad ľudmi „v každodenom živote“, „materiálny životný proces“, „určitú formu materiálnej produkcie, určitú štruktúru spoločnosti, určitý vzťah ľudí k prírode“, a pod. Autor presvedčivo dokazuje, že spoločenské bytie je tvorené všetkými materiálnymi vzťahmi a prekračuje tak horizont dlhoročnej diskusie a sporov medzi jeho rôznymi interpretáciami, medzi jeho tzv. „úzkym“ chápánim, ktoré ho redukuje na ekonomickú základňu, tzv. „širokým“, ktoré ho stožíruje s celým praktickým životom a činnosťou ľudí a tzv. „správnym“, ktoré sa líši od autora k autorovi a už tým sa diskredituje. Ak teda chceme najpresnejšie interpretovať princíp filozofického materializmu, v súlade s ktorým spoločenské bytie určuje spoločenské vedomie, musíme interpretovať spoločenské bytie ako úplný súhrn všetkých materiálnych vzťahov ľudí k prírode a k sebe navzájom, všetky „druhé“ spoločenských vzťahov, ktoré sú svojim charakterom materiálne (nie sú výlučne duchovné, ideálne). „Inými slovami k sfére spoločenského bytia treba vzťahovať všetky štruktúry vstupujúce do reálneho životného procesu od najzákladnejších, ekonomických až po v úzkom zmysle sociálne (t. j. späť so vzťahmi medzi rôznymi spoločenstvami ľudí — triedne, skupinové), politické, rodinné, životné, späť s organizáciou duchovnej produkcie atď.“ (s. 42).

Túto myšlienku autor ďalej rozvíja v kapitolke venovanej systémovému princípu výkladu spoločenského vedomia. Princíp systémovosti obsahuje tri základné tézy.

1. Spoločenské vedomie tvorí jeden z podsystémov spoločnosti ako celku a musí sa preto skúmať v rámci súhrennej charakteristiky tohto celku;
2. spoločenské vedomie je samé celostným útvarom a disponuje rela-

- tívnu autonómnosťou a musí sa skúmať nielen v späťosti s ostatnými spoločenskými podsystémami, v závislosti od nich, ale i ako osobitný spoločenský objekt odlišujúci sa vlastnými, iba jemu prislúchajúcimi charakteristikami, špecifickými zákonitostami fungovania a vývoja;
3. spoločenské vedomie nielen závisí od ostatných podsystémov spoločnosti ako celku (vrátane tých, ktoré sa vzťahujú na spoločenské bytie), ale aj aktívne spätné na tieto podsystémy pôsobí a má podstatný vplyv na ich fungovanie a vývoj" (43).

Po podrobnejšom rozbore týchto téz sa autor opäť vracia k otázke vzťahu spoločenského bytia a spoločenského vedomia a ukazuje, že aj systémový prístup potvrdzuje „mnoho-stupňovitú“ a „mnohostrannú“ závislosť spoločenského vedomia od rozmanitých štruktúr spoločenského bytia. Vedľak by spoločenské vedomie ako podsystém celej spoločnosti bolo „produkтом“ výlučne iba základne, ako by mohlo byť relatívne autonómne, ako by mohlo aktívne vplyvať aj na ostatné podsystémy spoločnosti? A v tom je podľa autora aj koreň veci. Podsystém spoločenského vedomia je vyvolávaný k životu, je určovaný a determinovaný „nielen ekonomickej štruktúrou spoločnosti, ale celým súhrnom materiálnych vzťahov existujúcich v spoločnosti (pričom spravidla zložitým, sprostredkujúcim spôsobom). Preto nemôže byť redukovaný ani na jeden z podsystémov, z ktorých vyrastá“ (s. 56).

Pokiaľ ide o rozbore princípu vývinu, autor sústreduje pozornosť ani nie tak na rozvíjajúci sa obsah rôznych vydelených útvarov spoločenského vedomia (robí to doposiaľ väčšina špecialistov), ako na otázky kvalitatívnych premien v štruktúre a funkciách podsystému spoločenského ve-

domia ako celku. „Interpretácia spoločenského vedomia ako podsystému širšieho celku nás nútí skúmať v jeho vývine predovšetkým kvalitatívne zmeny v samotnej štruktúre tohto podsystému a v charaktere jeho vzájomného pôsobenia s celým systémom“ (s. 60–61). To mu umožňuje novo formulovať problematiku vnútornej protirečivosti spoločenského vedomia (jeho „pozitívnych, neutrálnych a negatívnych prvkov“) a jeho formačných charakteristik.

Kvalitatívny posun sa najvýraznejšie prejavil v kapitole o zložení a štruktúre spoločenského vedomia. Hlavný prínos tu spočíva v tom, že si autor položil a zodpovedal zdanlivo jednoduchú otázku o zmysle rozčlenovania zložitých objektov. Ak chceme duchovne reprodukovať akýkoľvek objekt, stojí pred nami dve úlohy. Prvá *analytická* rozčleňuje objekt na prvky, komponenty a mezoštruktúry. U zložitých objektov, ako je spoločenské vedomie, však možno vytvoriť obrovské množstvo podobných „rezov“ a rozpracovať rovnaký počet typológií. Aby táto analytická práca mala vôbec zmysel, aby nebola samoúčelná, musí rešpektovať nároky druhej, *syntetickej* úlohy. V našom prípade musia analytické postupy spĺňať aspoň tieto dve elementárne podmienky:

1. musia umožniť reprodukciu spoločenského vedomia v podobe skutočne systémového celostného objektu;
2. musia umožniť interpretáciu a pochopenie spoločenského vedomia v jeho základných konkrétnych prejavoch a fungovaní.

Táto druhá úloha, ktorá nebola v doterajšej literatúre ani formulovaná, vyvoláva celú sériu problémov (napr. už vymedzenie základných, elementárnych prvkov systému, ich usporiadanie do rôznych mezoštruktúr, povaha makroštruktúry, problematika základu delenia, kongruentnosť základov delenia

vo viacozmerných typológiách, atď.), ktoré sú neobyčajne náročné, bez vyliešenia ktorých však nemožno v danej oblasti postúpiť ani o krok dopredu. Už uplatnenie formálnologických kritérií správneho delenia umožňuje autorovi odhaliť neobyčajnú ľubovôľu, náhodnosť a nedôslednosť v doterajších interpretáciach štrukturácie spoločenského vedomia (s. 82—88, 94—96, 106—109). A nielen to. Pokúša sa aj o pozitívne riešenie daného problému. Hoci je tento pokus — ako sa sám autor vyjadruje — „provizórny“ a „fragmentárny“, prináša už teraz heuristicky plodnú vzorku štrukturácie spoločenského vedomia tak so zretelom na presnejšie pojmové uchopenie predmetnej problematiky, ako aj so zretelom na možnosti jej ďalšej sociologickej operacionalizácie. Jeho „matrica“ viacozmernej typológie elementov spoločenského vedomia má tri základy delenia:

1. spôsob osvojenia skutočnosti vedomím (prvky zmyslové, kognitívne a iracionálne);
2. charakter jeho vzťahu k skutočnosti (reflektívne, evaluatívne a reaktívne);
3. spôsob jeho vzniku (živelné vznikajúce a inštitucioálne vznikajúce). Ich kombináciou získame v prípade prvých dvoch delení 9 (3x3) a v prípade všetkých troch 18 „morfém“ (3x3x2) spoločenského vedomia (s. 112). Bez toho, že by sme podrobnejšie charakterizovali jednotlivé prvky a morfemy tejto matrice, na prvý pohľad vystupuje do popredia tendencia o systémovú typológiu spoločenského vedomia a možnosť pomocou rôznych kombinácií morfém uchopiť empiricky jesťujúce jeho zložitejšie útvary. Ba v istom zmysle priponá mendelejovskú tabuľku chemických prvkov, umožňujúcu hľadať objekty, o existencii ktorých sme doteraz ani nevedeli.

Nejde o to, že by voči tejto kon-

štrukcii nebolo možné vznášať námitky (je napríklad urobená s prevahou klasifikačných analytických prostriedkov, výhrady možno mať aj k terminológii — elementy podľa prvého delenia by bolo treba označiť ako zmyslové, racionálne a imaginatívne a podľa druhého ako kognitívne, axiologickej a konatívne), sám autor o mnohých vie a upozorňuje na ne, podstatné však je to, že sa tu odkrýva podstatne nový terén zmyslupnej a produktívnej bádateľskej činnosti.

Prvá časť práce je ukončená analýzou problému subjektov spoločenského vedomia, jeho tvorcov a nositeľov a vyčlenením masy ako „neklasického“ subjektu.

Druhá časť práce venovaná už výhradne masovému vedomiu je pokusom o systematický výklad základných teóriem predmetnej problematiky. V tomto zmysle má v marxistickej literatúre takmer zakladajúci význam. Autor podrobne analyzuje neklasicke typy subjektov spoločenského vedomia, ich domnéne a „skutočné“ vlastnosti (ich štatistiky, stochastický, situatívny a heterogénny charakter) a predkladá podnetnú klasifikáciu typov a druhov mäs (veľké a malé, stabilné a impulzné, zoskupené a nezoskupené, kontaktné a disperzné, spontánne a organizované, sociálne (triedne) homogénne a heterogénne). „Ak rešpektujeme všetky tieto príznaky, ich takúči onakú dôležitosť, môžeme opísť ľubovoľnú konkrétnu masu. Tak, napríklad, dav je malá, nestabilná, zoskupená, kontaktná, živelné vznikajúca, sociálne heterogenná (alebo naoštok homogénna) masa; televízni diváci sú veľkou, stabilnou, nezoskupenou, heterogénnou masou“ (238). Z hľadiska obsahových charakteristik skúmaných súborov individu prejavujúcich sa, najmä, v masovom správaní, možno deliť masy podľa sociálnej zameranosti (pokrokové a reakčné), inten-

zity (aktívne a pasívne), miery organizovanosti (organizované, disciplinované a rozptýlené, anarchické), vzájomných vzťahov a charakteru vzájomného pôsobenia individu utvárajúcich masu (atomistické a asociatívne) a pod.

S rovnakou pozornosťou sa autor venuje analýze špecifickosti masového vedomia na rozdiel od ostatných typov spoločenského vedomia. Veľkú pozornosť venuje diferenciácií všeľudského, skupinového (triedneho) a masového vedomia (s. 251—275), jeho štruktúre a obsahu (s. 283—302, 326—334) a jeho utváraniu a fungovaniu (s. 334—356). Nachádzame tu nové, nezvyčajné odpovede na staré otázky i formuláciu nových úloh. Autor nás na každej stránke presvedča o svojej erudovanosti. A predsa tu u čitateľa vzniká pocit istej nedopovedanosti a prílišnej abstraktnosti. Je to dané vnútorným protirečením výkladu. Na jednej strane autor presvedčivo ukazuje podstatnú kvalitatívnu i kvantitatívnu rozmanitosť, vertikálnu i horizontálnu členitosť mäs a ich vedomia a na druhej strane, hoci je jeho koncepcia diferencovanejšia, sa usiluje formuloval všeobecné znaky, rysy a funkcie masového vedomia ako takého. Ak priprustíme spolu s autorom obrovskú diferencovanosť masového vedomia, ktorá sa pohybuje od niekoľkočlennej parť chuligánov k stájisícom a miliónom stúpencov mieru, od fanúšikov určitého športového klubu cez zbožňovateľov hviezd filmového plátna a populárnych hudobných skupín až k čitateľskej obci jednotlivých denníkov a k diváckej obci televíznych programov, od vedomia davu cez reklamu až k verejnej mienke, potom nám neostáva nič iné ako situovať masové vedomie kdesi medzi všeľudské a skupinové (triedne) spoločenské vedomie a

namiesto obsahových charakteristik rôznych „druhov“, „typov“ a „foriem“ masového vedomia formulovať formálne charakteristiky masového vedomia ako takého, jeho synkretickosť, mozaikosť, pôrovitosť, konglomeratívnosť a pod. (s 283 a n., 326—334). V záverečnej kapitolke príznačne nazvanej *Otzky čakajúce na odpoveď* si autor v súvislosti s fungovaním masového vedomia toto protirečenie čiastočne uvedomuje a nepriamo formuluje. „Práve v tom spočíva hlavná fažkosť odhalenia posudzovanej stránky predmetu, že ju možno postihnúť len vtedy, ak sa masové vedomie neanalyzuje ani len abstraktne, „všeobecne a ako také“, ani len v hranične konkrétnych, „čiastkových“, vzájomne izolovaných prejavoch, ale na „prechodnej“ úrovni — dostatočne konkrétnej, aby bolo možné sa vyhnúť rozmanitým triviálnym, k celku spoločenského vedomia sa vzťahujúcim určeniam — a súčasne dostatočne fundamentálnej, aby sa podarilo zachytíť skutočne všeobecné vlastnosti masového vedomia pôsobaceho v tej-ktorej spoločnosti“ (s. 363). Autor je presvedčený, že takúto úroveň analýzy možno dosiahnuť pomocou rôznych „makroforiem“ masového vedomia (jeho rôznych „vrstiev“ a „polí“, napr. pomocou kategórie verejná mienka). Náš názor je v tomto ohľade skôr skeptický. Túto otázku však môže rozriešiť iba ďalšia bádateľská práca v tejto oblasti.

Vcelku ide o neobyčajne podnetnú publikáciu, tak pokiaľ ide o pozitívne riešenie mnohých základných problémov spoločenského a masového vedomia, ako aj v tom, že explicitne formuluje (a u pozorného čitateľa implicitne vyvoláva) celý rad zmysluplných a produktívnych otázok pre precízaciu teórie spoločenského vedomia.

Ladislav Holata